

ЕТИОПСКА ЦРКВА У ПРОШЛОСТИ И САДАШЊОСТИ

Етиопија је земља великих контраста. Од дубоких долина, које досижу и по 120 метара испод морске површине, њен се рељеф диже у горостасне, често суре планине, чија висина досиже 5000 метара. Док на највишим врховима почива вечити снег, у равницама се температура лети диже у термометру и до 60° Целзијуса. Испод највиших гора рабају се многоводни потоци и реке, који доносе благодат освежења ужареној равници. Највеће језеро је Тана из кога извире једна притока Нила. Неке реке утичу у Бели Нил, а остале у Индијски океан или остала етиопска језера, украс ове лепе и егзотичне земље, која има на 1,023.000 км² око 16—22.000.000 становника, још никад прецизно не избројаних и пописаних. По вери, међу њима има највише хришћана, на које отпада око три четвртине становништва. Затим долазе муслимани, етиопски припадници јудејске вере (фалаша) и пагани.¹

О Етиопској цркви писано је код нас мало, те је наша јавност врло слабо о њој информисана. Од праве научне вредности углавном је само чланак Викентија Фрадинског „Абисинска црква” у Зборнику Богословског факултета књ. II (1951), 107—132.² Међутим, како је та студија писана на основу застареле литературе и пре радикалних промена у животу и међуцрквеном положају Етиопске цркве у најновије време, ни она више не даје стварну слику садашњег стања у Етиопској цркви. Зато сматрамо за корисно да макар и укратко изложимо не само историју хришћанства у Етиопији, већ и њено савремено стање на основу извора и најновије литературе.³

¹ Проф. Ливиу Стан наводи да хришћана има 15 милиона, муслимана 3—4 милиона, фалаша 40—50.000. Остатак су пагани (L. Stan, *L'église d'Éthiopie*, Abba Salama, Athènes, II (1971) 121.

² Пре тога било је мањих чланака по нашим часописима о тзв. хетеродоксним црквама, али од њих научну вредност има само чланак Душана Јакшића, *Однос православне цркве према хетеродоксним црквама у Гласнику српске патријаршије* 1931, бр. 11—12.

³ Од новије, доста обилне, литературе која проучава историју и стање Етиопске цркве, или заједно с њом и Коптске цркве, ваља споменути чланке аксумског митрополита Николаја 'H 'Εκκλησία τῆς Ἀιθιοπίας у часопису 'Εκκλησία св. 27, 1950. и 'Εκκλησία Ἀιθιοπίας καὶ οἱ κανόνες τῆς ἐν Νικαίᾳ ἁ οἰκουμένης συνόδου такође у часопису 'Εκκλησία св. 35, 1958. На грчком језику је свакако најбоља студија о Етиопској цркви у књизи Атанасија Арванитиса 'Ελίτορος Ἱστορία Συρο-Ιακωβιτικῆν Ἀρμενικῆς καὶ Ἀιθιοπικῆς ἐκκλησίας Ἀθῆναι 1967. Од немачких научника бави се проблемима Етиопске и Коптске цркве понајвише Ернест Хамершмит, чији су најважнији радови: *Zur Bibliographie äthiopischer Anaphoren, Ostkirchliche Studien* V 4, 1956; *Die kop-*

Етиопска црква је у много чему својеврсна оријентална хришћанска заједница. На формирање етиопског хришћанства утицали су фактори и околности које ретко сретамо код других оријенталних цркава или их нигде и не налазимо. Пре свега, овде се живо осећа близина првобитног хришћанства, које се тек накалемило на етиопску паганску дивљаку, а затим елементи јудејства из прехришћанског периода. Ти јудејски елементи одржавани су и појачани обновом соломонистичке династије, која је по предању забележеном у главном делу старе етиопске књижевности *Кебра Негаст* потекла од Менелика I, сина краљице од Сабe, кога је родила са јудејским царем Соломоном.⁴ Зато је ова династија називана „Победоносни лав из племена Јудина“⁵ У спису *Кебра Негаст* је описана посета ове краљице Соломону и одношење ковчега Завета из јерусалимског храма у етиопски град Аксум. Зато је овај град од тада за Етиопљане важио као „Други Јерусалим“.

Специфичности етиопског хришћанства допринела је и околност што је Етиопска црква, без обзира на њену, додуше често прекинуту, везу са Александријом, уокоро по свом постанку била упућена сама на се. Одвојена од осталог хришћанског света исламизираним земљама, била је она приморана да се даље развија својим властитим путем.⁶

Етиопска црква назива сама себе „Етиопском православном црквом“. Међутим, по свом догматском учењу она спада у ред такозваних монофизитских цркава, које верују да је божанска природа Христова потпуно апсорбовала човечанску. Монофизитство је настало у V веку из оштре реакције против Несторијеве јереси, која је осуђена на III васељенском сабору у Ефесу 431, због погрешног учења да у личности Господа Исуса Христа постоје две независне личности, личност Бога Логоса и личност сина Маријина. Иако је несторијевство осуђено, задржало се оно у Месопотамији, Персији и суседним областима, колико због јачег утицаја антиохијске богословске школе из које је потекло, толико још више због антагонизма ових земаља према Византији. Хришћани тог подручја (данас углав-

tische Gregoriosanaphora, Berlin 1957; Kaisertum, Volkstum und Kirche in Äthiopien, Ostkirchliche Studien VI/1, 1957; Die Einführung des Christentums in Äthiopien, Zeitschrift für Missionswissenschaft 38, (1958). Одлични су радови Бертолда Шпулера о оријенталним црквама, па и о Етиопској: Die Gegenwartslage der Ostkirchen, Wiesbaden 1948. и Die morgenländischen Kirchen, Leiden/Köln 1964. Од Француза треба споменути: R. Janin, Eglises orientales et rites orientaux, Paris 1955, R. Rondot, Les Chrétiens d'Orient, Paris 1955. Поред старије, доста обилне литературе код Руса, коју наводи Фрадински, треба споменути чланке у Журналу Московске патријаршије (ЖПМ) поводом осамостаљења Етиопске цркве у наше дане: М. Добринин, Эфиопская церковь, ЖМП 1959, 6; А. Казембек, К взаимоотношениям Русской и Эфиопской церквей, ЖМП 1959, 10; Ливну Стан (професор Богословског факултета у Букурешту), Новый патриархат — церковь Эфиопии, ЖМП 1961, 4—5. Упознавању историје и садашњег стања Етиопске цркве много ће допринети ревија Друштва за етиопско-грчке студије под насловом Abba Salama, која излази у Атини. Нама су нарочито биле од користи студије објављене у другом тому (1971) ове ревије.

⁴ H. Helfritz, Auf den Spuren der Königin von Saba, Merian 1966, X, 19.

⁵ B. Spuler, Die morgenländischen Kirchen, Leiden/Köln 1964, 314.

⁶ E. Hammerschmidt, Eine Stimme, die gehört wird, Merian 1966, 10, 102—103.

ном Иран и Ирак) одвојили су се од православне грчко-византијске цркве и створили овој несторијански патријархат са седиштем у Ктесифону (Селевкији). Монофизитство пак, иако осуђено на IV васељенском сабору у Халкидону 451, ипак је прихваћено у Египту, Сирији и Јерменији, а тек касније и у Етиопији, при чему су такође врло велик значај имали политички и црквено-политички разлози. Монофизити су се, дакле, раширили углавном у оним земљама преко којих или уз које је водио пут за Индију. Данас на том подручју постоје четири монофизитска патријархата: антиохијски (сирско-јавковитски), јерменски, коптски и однедавна етиопски о коме ми овде говоримо.

I

Јеванђелска наука је допрла у Етиопију још у I веку заслугом неких апостолских ученика,⁷ а можда и радом кога од апостола, Матеја⁸ или Вартоломеја.⁹ Међутим, хришћанство се у Етиопији почело озбиљније ширити и хватати корена тек у другој половини IV века.

Према казивању Рүфина,¹⁰ Теодорита Кирског¹¹ и Созомена¹² у време цара Константина Великог искрцала се на етиопској обали због узимања воде и других потреба (адае vel caeterorum necessarium causa) једна римска лађа на којој је путовао из Тира на Исток (за Индију) у циљу научног истраживања неки философ по имену Мегропије (Megorius) са својом пратњом. Домородци Етиопљани, које Рүфин назива варварима, побију, према његовом казивању, све људе са лађе, а поштеде само два младића хришћанина, *Фрументија* и *Едесија*. После извесног времена буду они доведени у Аксум, тадашњу престоницу, и изведени пред цара коме су се свидели, те их он прими у дворску службу. Младићи су брзо стекли велики углед. Користећи повољне околности, они су постепено и врло опрезно почели да проповедају хришћанство. Углед им је био тако велик да су после цареве смрти по жељи царице-мајке и намесника постали стараоци и васпитачи царевих синова, које византијски цар Констанције свуда назива именима Езана (Αἰζανᾶς) и Сазана,¹³ а који су

⁷ На пример, евнух арапске царице Кандакије (Дела ап. 8, 27—41); ср. Eusebius, *Historia ecclesiastica* II, 1, Migne PG 20, 138; Cyrilianus, *De rebaptismate*, Migne PL 3, 1188; ср. Jean Dorese, *Ethiopia in the early Christian and byzantine era*, Abba Salama II (1971), 108.

⁸ Као што вели у својој историји Сократ Схоластик, Migne PG, 67, 126. Jean Dorese директор археолошких истраживања у Етиопији сматра ово казивање за мит (Abba Salama II, 108).

⁹ За њега вели Сократ да му је за проповед одређена Индија, „која беше до Етиопије“ (Исто).

¹⁰ Migne PL 21, 478—480.

¹¹ Migne PG 82, 969—972.

¹² Migne PG 67, 996—1000.

¹³ Α. Αρζανίτης, 'Ελίτομος' ιστορία σύρο-ισακωβιτιῆς, ἀρμενικῆς καὶ αἰθιοπικῆς ἐκκλησίας, Ἀθήναι 1967, 103—104. Езана и Сазана као први зачетници хришћанства у Етиопији славе се у њиховој цркви као светитељи 1. окобра (Исто, 104).

после примања хришћанства променили имена у Абреха (Свануђе) и Асбеха (Зора).¹⁴ Кад је млади цар Езана постао пунолетан, одлучише Фрументије и Едесије да се врате у своју отаџбину и негде после 328. напусте Етиопију. Едесије се врати у Тир, где је рукоположен за свештеника и где га је као таквог 378. године упознао Руфин Аквилејски.¹⁵ Фрументије пак, при повратку, сврати у Александрију, где је од 328. био епископ св. Атанасије Велики. Кад је Фрументије „оцу православља“ изложио своје и Едесијеве напоре и успехе у проповедању јеванђеља међу Етиопљанима, посвети га Светитељ за епископа Етиопије и врати га натраг у Аксум да продужи и заврши започето дело. Било је то вероватно пре 341. или после 346, пошто је између тих година св. Атанасије био у прогонству.¹⁶ На тај начин постао је Фрументије први епископ аксумски, а Аксум је постао центар етиопског црквеног живота.¹⁷ Хришћанство је оишло са ушћа Нила у земљу његових извора, па је Етиопија заувек везана за хришћанство Египта, иако је њен апостол, св. Фрументије, био пореклом Сирац.

Данас се ово казивање Руфиново не прима у науци без извесних резерви и корекција. Пре свега, представници данашње етиопске црквене историографије сматрају да Руфин претерује кад тадање Етиопљане назива „варварима“, јер је утицај грчке културе био осетан већ од времена Птоломејевића, достигао свој врхунац у првом веку хришћанске ере, а наставио свој развој у каснијим вековима, нарочито у четвртном. Етиопски цар тада познаје грчку културу и чита грчке списе (*καὶ γράμματα Ἑλληνικὰν ἑρμείρος*).¹⁸ И односи између Етиопљана и РOMEЈА били су увек добри. О томе сведочи ослобођење Фрументија и Едесија и њихов лаки повратак у своју државу, што указује на нормалне политичке односе између Аксумског царства и Римског царства. Руфинови чињенички подаци су тачни, али их он интерпретира као Римљанин, иако је хришћанин.¹⁹ Баш због те тачности чињеница Руфиново казивање је остало камен темељац за проучавање евангелизације Етиопије у IV веку. Њега потврђује 1) писмо које је цар Констанције 356. упутио царевима Езани и Сезани, 2) чињеница да је св. Атанасије, који је хиротонисао св. Фрументија, унео ово писмо у своју „Апологију“, 3) откриће (1805) царских етиопских стубова (стела) из времена Езана, 4) новац цара Езана на коме се после његове конверзије уместо месеца налази крст и 5) етиопске царске хронике и усмено предање.²⁰

Цару Езани је неоспорно импонувао пример римског царства и цара Константина Великог, о чему му је причао његов васпитач,

¹⁴ Abba Salama II, 65.

¹⁵ S. Pierre Pétridès, Essai sur l'évangélisation de l'Éthiopie, sa date et son protagoniste, Abba Salama II, 84.

¹⁶ B. Spuler, Die morgenländischen Kirchen, Leiden/Köln 1964, 310, Abba Salama II, 64—65; J. Dorsey, Ethiopia in the early Christian and byzantine Era, Abba Salama II, 108.

¹⁷ H. Helfritz, Auf Spuren der Königin von Saba, Merian 1966, X, 19.

¹⁸ Periplus, 5. Цит. по: S. Hable-Selasie, Die äthiopische Kirche, Abba Salama II, 60.

¹⁹ Sergew Hable-Selasie, Die äthiopische Kirche im 4 bis 6 Jahrhundert, Abba Salama II, 59—61.

²⁰ S. P. Pétridès, L'évangélisation de l'Éthiopie, Abba Salama II, 85—86.

св. Фрументије. Зато је он радо примио Фрументија као епископа и одредио му резиденцију у Аксуму, царској престоници. Ускоро је велик део народа био обраћен у хришћанство. Тако каже етиопски синаксар св. Фрументија, кога Етиопска црква слави 24. августа (26. хамле). Синаксар се завршава речима: „И пошто је народ етиопски обратио у веру, упокојио се у миру“²¹ Зато Етиопљани сматрају св. Фрументија за свога Абу Саламу (Abba Salama = отац спасења, отац мира тј. мира с Богом), а александријску цркву за своју мајку-цркву, те се ње као тврђаве православља чврсто држала. Најранији материјални доказ о обраћењу Етиопљана појављује се у Езанином триумфалном натпису у коме се више не слави Махрам него „Господ небеса“²² Док се он у почетку своје владавине називао „сином непобедивог бога Ареса“ и на новцу стављао свој лик испод месеца, касније је испод месеца стављао крст.²³ Зато су Етиопљани називали цара Езану „етиопским Константином“. Њега и његовог брата славе 13. октобра (4. тикмит).²⁴

Фрументије је имао овако велик успех у христијанизацији Етиопије можда и због тога што су за то створиле предуслове многобројне јудејске општине широм Етиопије, било због тога што су неке од њих већ напуњале хришћанству, било због тога што је идеја монотеизма већ била у земљи прилично позната.²⁵ У сваком случају има у животу Етиопске цркве много елемената који подсећају на јудејство, као што су празновање суботе поред недеље, обрезанье (додуше без религиозног значења) и строги постови. Етиопија је уопште била подручје постојаног јудејског утицаја. Семитско-јудејска група фалаша („странци“), којих по Хамершмидту има сада око 50—100.000, и данас су живи сведок о њиховој раширености у Етиопији одраније. Благодарети баш њиховој сродности и везама с Јеврејима, њихов живот, обичаји, историја и језик су у новије време у светској науци до танчина проучени.²⁶

У почетку своје историје Етиопска црква се чврсто држала ортодоксије. Када су за време цара Констанција аријанци били у Византији фаворизовани, послао је Констанције 356. етиопском цару Езани²⁷ и његовом брату Сезани писмо по неком Индијцу Теофилу са острва Дибоу у Црвеном мору да Фрументија потчине александријском аријанском епископу Георпију, који је заузео место прогнаног Атанасија. Поред свих оптужби и опадања против св. Атанасија, цар Констанције није успео да у Етиопији ослаби позиције „оца православља“ нити да компромитује св. Фрументија због веза са окривље-

²¹ Abba Salama II, 65.

²² J. Dorese, Ethiopia in the early Christian and byzantine era, Abba Salama II, 108.

²³ Merian 1966, X, 19.

²⁴ Abba Salama II, 65.

²⁵ Spuler, Die morgenländischen Kirchen, 310.

²⁶ Исто.

²⁷ Езана се у почетку своје владе називао „сином непобедивог бога Ареса“ и на новцу је стављао свој лик испод месеца, а касније је испод месеца стављао крст (Merian 1966, X, 19; S. Hable-Sclasié, Abba Salama II, 63—64). Нумизматичари тврде да први хришћански новци цара Езана потичу неде из године 330 (A. Anzani, Numismatica Axumita, Rivista Italiana di numismatica, t. III, ser. 3 (1926), 57; Abba Salama II, 64).

ним св. Атанасијем и тиме изазове његово смењивање. Тај план, дакле, није успео и аријанство није ушло у Етиопију.

Хришћанство је на великом простору Етиопије, географски и етнички прилично нехомогеном, споро хватало дубљег корена. Нема сумње да су наследници цара Езана били хришћани. О томе говоре легенде и нумизматика. Али, није нам јасно колико је хришћанство ухватило корена у народу. Овде је, наиме, процес христијанизације ишао обрнутим путем од онога што се догодило у Римском царству. Док је тамо у току три века хришћанство ухватило дубоког корена у народу, а царев дом био му је чврсто затворен, била је овде у хришћанство обраћена најпре царска породица, па тек онда народ. Зато је хришћанство постало народном религијом тек од друге половине V века, те се то време у етиопској црквеној историји назива „нова блага вест”.²⁸

Томе бољем учвршћењу дела св. Фрументија и његових настављача допринео је нарочито рад етиопског монаштва. Блажени Јероним пише 386. из Јерусалима Маркели у Рим да је овде нашао међу хришћанима Јермена, Персијанаца, народа из Индије и Етиопије и њихових монаха, а у 107. писму вели да у Јерусалим даномице стижу многи монаси из Индије, Персије и Етиопије (*de India, Perside et Aethiopia monachorum cotidie turbas suscipimus*). Паладије опет вели да је у Теби видео много монаха из Етиопије који су били врло побожни. У Египту је живео Мојсије Етиопљанин, знаменита личност у историји монаштва.²⁹ Већ средином V века главни центар етиопског хришћанског верског живота постаје група од седам манастира, саграђених на острвима језера Тана. Други монашки центар створен је близу града Аксума појавом једне групе од девет монаха, која је дошла у време цара Ела Амида (455—495) из Александрије или Сирије, није јасно, као што вели Шпулер.³⁰ Имена ових монаха била су: Михаил, Панталеон, Исак, Афше, Губа, Алеф, Јемата (Мата), Ликанос и Сама (Сехема). Сви су они уврштени у ред светитеља. То су тзв. „нови светитељи” и у њихову част је подигнуто близу Аксума девет храмова који су сачувани до данас. Према казивању Панталеоновог житија ови су монаси дошли из Рима, али то не значи само град Рим или Цариград (Нови Рим), него Римско царство, које је захватало многе земље и народе. Тако су и ови монаси потекли из разних земаља и народности Римског царства. Аба Ликанос је из Цариграда, Аба Јемата из Козијита (?), Аба Сехема из Антиохије, Аба Губа из Киликије, Аба Афше из Мале Азије и Аба Михаил из Рима. За последњу двојицу етиопско предање вели да су били царског порекла. Ликанос и Панталеон су чисто грчка имена, за Исака и Михаила не може се ништа сигурно рећи, а остали су сирског или коптског порекла.³¹

Ова група монаха живела је најпре у Египту у манастирима св. Пахомија, који је већ био умро (346). Ту су се они, изгледа,

²⁸ Abba Salama II, 66.

²⁹ Исто, II, 71.

³⁰ Spuler, Die morgenländischen Kirchen, 310.

³¹ Abba Salama II, 69—70.

спремали за свој рад у Етиопији.³² Према казивању старог етиопског предања записаног у *Acta sancti Pantaleonis* они су заиста дошли у Етиопију ради учвршћивања православне вере. Изричито се каже да су били исте вере и као цар и митрополит аксумски. После двогодишњег боравка у Аксуму напустише они град и у провинцији саградише хришћанске цркве и манастире на местима где су били пагански храмови. Тако је Аба Панталеон на једном брду недалеко од старог главног града претворио један стари храм у хришћанску цркву, на што указује један стари запис. И на источној страни ископан је један запис из чијег грчког текста дознајемо да је овде стајао пагански храм. То је раније био центар поштовања сабаидских и грчких богова, пре свега Ареса, личног краљевог бога.

Аба Арагани (Михаил) је оснивач чувеног манастира у Дебра Дамо. Његова црква је најстарија до данас сачувана хришћанска светиња Етиопије и била је узор за градњу цркава. У тој првобитној грађевини налазе се остаци стубова од неког прехришћанског храма.

Аба Афше основао је цркву у Јеха (Yeha) где је био религиозни центар из Јужне Арабије досељених Семита, који су овамо донели своје обредне обичаје. Афше их је обратио у хришћанство. Панталеон и Ликон се по жељи грађана Аксума нису много удаљили од града, већ су се населили на тзв. Лисичијем брду, пола сата од града, где и данас стоји црква која се зове именованом Абе Ликана. И остали су се населили у околини и саградили своје цркве и манастире³³. Можда се због сирског порекла неколицине од њих у елементарној етиопској богословској терминологији осећа траг сирског језика, поред коптског, а не сродног му арапског језика или грчког.

Ако је међу овим монасима при поласку из Византије и било присталица монофизитства, а многи су то били из политичких разлога, они су задржавајући се у ортодоксној Александрији и међу осталим присталицама ортодоксије ван Византије, учврстили се у диофизитској ортодоксији. Зато је и Етиопска црква и даље званично и стварно остала ортодоксном и они такви у њој. Зато Сергеј Хабле Селасије правилно закључује да ови „светитељи не могу бити монофизити, као што се често узима, него су они, како се правилно изражавају *Acta S. Pantaleonis*, „учврстили православну веру“. Њихова стварна заслуга је у томе што су они поставили чврст темељ и данас цватућем монаштву у Етиопији”.³⁴ У даљем развоју етиопског монаштва народно поштовање нарочито истиче монаха *Такла Хајманот* (око 620), кога Етиопска црква сматра за оснивача етиопског монаштва.

Хришћанство је у Етиопији постало државном религијом тек почетком VI века за време цара Кабеба и Габра-Маскала. Било је то време кад је у Византији владао цар Јустин (518—527). На његову молбу је етиопски цар Кабеб упутио једну експедицију против арабијског цара Дунаваша, који је тонио хришћане у Јемену и Јужној Арабији. После победе над Дунавашем Кабеб је послао у Цариград посланство од преко 200 људи. Но док је посланство путовало,

³² Исто, 70—72.

³³ Исто, 67—69.

³⁴ Исто, 70.

умро је цар Јустин и већ је владао цар Јустинијан (527—565). Посланици су се задржали у Александрији одакле су молили новог императора да пошаље у Етиопију епископе и богослове ради учвршћења праве вере у њој. Јустинијан је наредио да цео караван учених монаха и теолога крене у Аксум. Тада је владао Кабебов син Габра-Маскад. Он је ове монахе примио у Аксуму врло лепо, али осетивши да међу приспелим монасима има и неколико монофизита, одбио је да њих прими. Ове монофизите је у експедицију убацила царица Теодора,³⁵ али се то није слагало са жељама верске политике етиопског суверена, који се у тај мах јасно оријентисао према византијској ортодоксији.

У време ове двојице етиопских царева, Кабеба и Габре-Маскала, биле су и у Јерусалиму установљене етиопске верске установе и за њих подигнуте одговарајуће грађевине. И та чињеница говори о напретку хришћанства у Етиопији и хришћанској свести њених царева.

II

Етиопска црква је од свог постанка у IV веку потпадала под александријски апостолски престо. Тако је остало и после 451. године, кад се у Александрији поред православног александријског патријарха појавио и нови — монофизитски патријарх с којим Етиопљани у почетку нису имали никакве везе. Међутим, најезда Арапа, који су 640. овладали Египтом, изменила је у многоме црквену ситуацију на овом подручју. Везе између Етиопске цркве и Александријске патријаршије, која јој је од св. Фрументија посвећивала поглавара, абуну, биле су веома отежане.

Ислам је нанео велику штету хришћанству у Египту. Православни александријски патријархат дошао је у тако тешку ситуацију да је током целог VIII века патријарашка катедра била непопуњена. То је искористио монофизитски коптски патријарх, чију су резиденцију муслимани пренели у Каиро и сматрали га поглаваром свих хришћана у Африци. Користећи се својим повлашћеним положајем, монофизитски коптски патријарси су настојали, па коначно у томе и успели, да и Етиопску цркву потчине својој јурисдикцији (660—700) и да јој из редова коптског клира постављају епископа, кога су Етиопљани називали абунa (= наш отац).³⁶

Овом потчињавању Етиопске цркве монофизитском коптском патријарху, односно пристајању на ово потчињавање, допринели су свакако и монофизитски елементи у етиопском монаштву. После сређивања прилика под новом јурисдикцијом дошло је до извесног унапређења црквеног живота. Тада је у Етиопској цркви уведен као богослужбени језик један етиопско-семитски дијалект познат под именом те'ез. На њега су етиопски монаси превели Свето писмо као и многа монашка и богословска дела.³⁷

³⁵ Daniélou-Marrou, Nouvelle histoire de l'église, Paris 1963, I, 420; L. Stan, L'église d'Ethiopie, Abba Salama II, 123.

³⁶ Spuler, Die morgenländischen Kirchen, 310.

³⁷ Daniélou-Marrou, Nouvelle histoire de l'église I, 419.

Међутим, услед погоршања односа између Арапа и Етиопије прекинуло се и ово стање и Етиопска црква је од 700. до 930. године била опет потпуно изолована и обезглављена³⁸. Једине везе са православним светом одржавала је она преко својих установа у Јерусалиму. Тако је она чувала своје православље, заправо своје традиције и навике и формирала своју физиономију као стара источна помесна црква. У овој изолованости од центара хришћанске културе она је и културно и организационо слабила, те су се хетеродоксна учења и разна хришћанству неадекватна схватања могла увлачити у живот њене пастве и монаштва.

Друга половина и крај X века представљају трагичне странице у историји Етиопије. Дошло је до побуне и до збацивања старе династије, која је по предању водила порекло од јудејског цара Соломона, а зацирала се нова династија, која је дигла гоњење против цркве. Рушени су храмови и уништавани многи културни споменици. Међутим, ова је династија 1270. збачена и од тада опет, до данас, Етиопијом влада династија Соломонида³⁹.

У овом тешком периоду ојачали су покушаји да Етиопска црква обнови своје везе са Коптском монофизитском патријаршијом, негде око 1000. године⁴⁰, али се те везе сада постављају као односи братке љубави и узајамне помоћи. Зато је у првој половини XII века покушавано (1131—1136) да се установи национална етиопска јерархија, која би се састојла од католикоса и најмање седам епископа, али тај план услед разних нецрквених околности није могао бити остварен⁴¹. Коптски патријарси су оправдали своју власт над Етиопском црквом одлукама неких канона приписаних првом васељенском сабору, према којима је црква Етиопије потчињена Коптској цркви с правом на само једног епископа изабраног од коптског (египатског) клира.⁴² Не добивши аутокефалности, Етиопска црква је била принуђена да прими само аутономију под врховном влашћу монофизитског коптског патријарха и да има само једног јерарха, кога јој је посвећивао и слао коптски патријарх из редова египатског свештенства. Тако је остало готово до наших дана.

У XIII и XIV веку дошло је до процвата коптске хришћанске литературе, делимично и на арапском језику, те је то имало видног утицаја и на духовни живот и религиозну литературу Етиопске цркве. Као представник ове епохе сматра се абун Аба Салама (351—1390). Тада су основана и два монашка центра, који су се посветили мисионарској делатности међу многобошцима. Уопште, монаштво је тада стекло велики углед и значај. Тада је настојатељ (eçare — etschagē) манастира Такла Хајманота у Дабра (= планина) Либанос у области Шоа (Shoa) стекао већи углед и утицај у народу од абуне који је био постављен из Египта⁴³. Поред ових манастира имао је велики значај и етиопски манастир у Јерусалиму.

³⁸ L. Stan, L'Église d'Éthiopie, Abba Salama 136.

³⁹ Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 2,620.

⁴⁰ Spuler, Die morgenländ. Kirchen, 311.

⁴¹ Abba Salama II, 124, 136.

⁴² Исто, 136.

⁴³ Spuler, Die morgenländischen Kirchen, 311.

Богословске студије које су узнапредовале у манастирима, биле су посвећене нарочито христолошким проблемима, питању богочовечанске личности Господа Исуса Христа и његових двеју односно једне природе. То доказује како је монофизитко учење споро улазило у свест етиопских хришћана. Те дискусије прекинуо је у XV веку цар Зара Јаков (= Константин 1434—1468). Али, он је исто тако имао много муке и са остацима паганског сујеверја, које је под хришћанском глазуrom још врло живо деловало на народни верски живот⁴⁴.

Поред ових превирања у самој Етиопској цркви имала је она да издржи постојану борбу са агресивним исламом, који је са севера и истока нападао и стицао своје присталице и у етиопским областима. Јак отпор Етиопљања против агресивних муслимана био је од велике помоћи Коптској цркви у Египту, јер су Етиопљани као ретресалије због хришћанских цркава и насилне исламизације у Египту рушили муслиманске мошеје и прогонили муслимане у Етиопији. Таквом борбом успели су Етиопљани да постигну, на пример, да буде пуштен из затвора коптски патријарх Марко IV (1348—1363) и да се сачува макар нешто од некада бројне цркве у Египту⁴⁵.

Напослетку, имала је Етиопска црква да издржи тешку борбу са покушајима Римокатоличке цркве која је настојала да етиопске хришћане потчини својој власти, да их приведе у унију. Прва оштра реакција и прогон римокатоличких мисионара догодили су се у другој половини XIII века, одмах после повратка соломонидске династије⁴⁶. Пропао је и покушај Португалаца, који су Етиопљанима добро дошли у војничком и политичком погледу против ислама, кад су почетком XIV века хтели да у Етиопији уведу западно хришћанство и папину власт⁴⁷. Касније, покушао је папа Јулије III (+1555) да пошаље у Етиопију језуите, али су им се Етиопљани одупрли на челу са својим царем Клавдијем (Галаудеј), у чије време је у Етиопији (1555. или 1558) изишла књига против римокатолика под насловом „Исповедање Галаудеја”. Попустљива верока политика цара Суснеоса (Сусенјос), који је 1626. учинио унионистички споразум са језуитима, наишла је на огорчен отпор свештенства и народа и сахрањена је заједно с њим⁴⁸. Касније су римокатоличку пропаганду у Етиопији вршили капуцини, али су ти пропагатори — Етиопљани су их звали „франки” — били протерани из Етиопије за владе цара Јована I (1667—1682). Народ је тим поводом саставио песму, која у преводу гласи: „Спасле су се овце етиопске од западних хијена, Ликүјте, ликүјте и појте Алилуја”⁴⁹.

Црквени историчар Болотов пише: „Од XVI века Абисинија моли од Европе једно те исто: оружја и војника, ако је рат, а „тибабат”, тј. заната, вештина, техничких знања, ако је у земљи мир; а из

⁴⁴ Исто, 311—312.

⁴⁵ Исто, 312—313.

⁴⁶ Abba Salama, II, 124.

⁴⁷ Spuler, Die morgenländischen Kirchen, 313.

⁴⁸ Исто

⁴⁹ Д. Јакшић, Односи православне цркве према хетеродоксним црквама, Гласник Српске патријаршије 1931, 168.

Европе шаљу мисионаре за мисионарима. Неочекивани гости нису најпријатнији. И данас (пише Болотов 1888) ретко кога у Абисинији срегају с таквим нерасположењем као мисионаре⁵⁰. Тек је цар Менелик II (1889—1909,+1913) дозволио прелаз на унију. Године 1955. било је у Етиопији 37.500 унијата. Од 1930. имају и свог бискупа.⁵¹

III

Етиопска црква је данас самостална, аутокефална. Заслуга за то припада цару Хаиле Селасију. Њему је 1929. пошло за руком да у Етиопији буде постављено неколико епископа Етиопљана и тек кад је то било изведено он се тек 1930. крунисао, иако је на престо ступио још 1922. године. Царевим настојањем етиопски абуна је 1949. постао независним поглаваром Етиопске цркве. Тада је, наиме, узнапредовала и етиопска национална наука, те је дошла до сазнања да канонон приписани првом васељенском сабору о потчињености Етиопске цркве Коптској нису аутентични. Зато су Етиопљани увидели, сасвим у духу православних канонских принципа, да у својој самосталној држави могу и треба да имају и самосталну, аутокефалну цркву.⁵² Године 1951. етиопски абуна Василије изабран је за архиепископа Етиопије, а 1959. уследило је признање аутокефалности Етиопске цркве од стране Коптске монофизитке патријаршије. Тај акт обављен је у Каиру са великим свечаностима на основу тада потписаног споразума о будућим узајамним односима двеју цркава. Абуна Василије, као првојерах Етиопске цркве био је 28. јуна 1959. проглашен и обучен у достојанство етиопског патријарха са рангом одмах после александријског (коптског) патријарха. Овај свечани акт извршио је коптски патријарх Кирил VI⁵³.

Кад је 12. октобра 1970. умро први етиопски патријарх Василије, изабран је за новог патријарха Етиопске цркве митрополит харарски Теофило.⁵⁴ Педесет дана после смрти Василија састао се Свети синод Етиопске цркве. После неколико дана већања он се развишао не доневши никакве одлуке. Изгледало је да ће Синод од-

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Spuler, Die morgenländischen Kirchen, 313. У наше дане, на питање једног римокатоличког богослова, као журналисте, о Римокатоличкој цркви у Етиопији, абуна Теофил, и не сачекавши цело питање, одговара: „У Етиопији нема Римокатоличке цркве. Црква Етиопије је Етиопска православна црква. Римокатолици у Етиопији имају само „мисије“, које се на најодвратнији начин баве прозелитизмом. Оне настоје да привуку у римокатолицизам верне наше Цркве. Зашто они то чине? Хришћани Етиопске цркве су као и хришћани (други), ни више ни мање, и они неће бити бољи ако пређу у римокатолицизам. Ми такође осећамо овај облик рада као жалостан и одбацујемо га са гнушањем“. Он је чак одбацио могућност римокатоличке мисије међу етиопским нехришћанским становништвом. „Цела Етиопија припада правном подручју Етиопске православне цркве и сви они који желе да постану хришћани треба да буду интегрисани у Етиопској православној цркви“ (A. M. Heidt, L'Église éthiopienne orthodoxe d'aujourd'hui, Interview avec l'abuna Theophilos, patriarche d'Éthiopie, et l'abuna Samuel, Irenikon (Chevetogne) 1973, №4, 490—491).

⁵² Abba Salama, 138.

⁵³ Исто, 136—137.

⁵⁴ Журнал Московской патриархии 1970, №12,4.

бити да изабере једног монаха као што је то било предвиђено споразумом с Александријском патријаршијом, примећујући да би то значило ставити на чело Цркве неког ко нема никаквог пасторалног искуства за управљање епархијом. Зато је захтевано да се ова тачка споразума с Александријском патријаршијом од 1959. модификује.

Свети синод се састао поново 25. марта 1971. под председништвом архиепископа харарског Теофила да би расмотрио нека питања литургијске и административне природе. У ствари, патријаршија је је 31. марта објавила коминике у коме се каже да је Свети синод у овом заседању утврдио нову процедуру за избор патријарха. „Ethiopian Herald” од 1. априла 1971. пише: „Свети синод Етиопске православне цркве састао се у тајној седници 25. марта да би пројектовао извесне законе и прописе Етиопске православне цркве. Међу законима и уредбама о којима се дискутује и решава у Светом синоду налазе се и закони о избору патријарха.

Према овим законима који могу бити цитирани као „закони и уредбе од 1963 (по етиопском календару) о избору патријарха”, Свети синод се састао у затворену седницу седам дана пре избора да би одредио кандидате између архиепископа етиопских. Пошто је утврдио имена кандидата, Свети синод је одредио да се за њих врши тродневно мољење у цркви Пресвете Богородице (Свете Марије). Свети синод је затим објавио имена кандидата извршном изборном одбору (комитету).

Извршни изборни одбор објавиће кандидате кад буде време изборног сабору, који сачињавају клирици и лаици. Чланови изборног сабора биће бирани из ових тела: Свети синод, Крунски савет, Савет министара, Сенат, Народна скупштина, Административни одбор Етиопске православне цркве, Епархије покрајина, манастири и манастири Адис Абебе.

Извршни изборни комитет, који се састоји од седам чланова, клирика и лајика, биће именован од Светог синода. Послови Извршног изборног одбора (комитета) ће бити: да припреми гласачке листиће, да контролише мандате чланова Изборног сабора, да објави имена кандидата и да контролише гласање за време избора.

Избор патријарха обавешће се овде у Патријаршији и гласање ће бити тајно у присуству Извршног изборног комитета. Регистровани гласачи треба да буду лично присутни за време гласања у одређено време и на одређеном месту; никакво пуномоћје неће бити прихваћено. Гласачки листић ће носити само имена кандидата саопштена од Извршног изборног одбора.

Име изабраног кандидата биће саопштено цару и после његовог одобрења обавешће се свечана интронизација у саборној цркви Свете Тројице у дан који одреди Свети синод. Церемонија ће се одвијати у складу са законима и прописима Етиопске православне цркве”.

Синод, који је објавио ову процедуру о избору патријарха, сачињавају само дванаесторица архиепископа (епархијских архијереја) без пет или шест (викарних) епископа који им помажу у пастирском раду. Овај документ о избору патријарха садржи две битне одредбе

које нису у складу са споразумом од 1959. Пре свега у њему је јасно казано да Свети синод Етиопске цркве бира кандидате за избор патријарха „између архиепископа”, док члан 4 Споразума од 1959. спецификује да ће се патријарх бирати „између чланова етиопског клира чији чин није већи од *qommos*-а”. С друге стране, члан 5 Споразума предвиђа да посвећење и интронизацију новог патријарха обави александријски (коптски) патријарх. Међутим, патријарх који је изабран из реда архиепископа не треба посвећења, а што се тиче устоличења, овај документ предвиђа да се оно обави у Адис Абеби у дан који одреди Свети синод, а и не говори се о учешћу коптског патријарха нити се уопште помињу односи са Коптском патријаршијом.

Избор новог патријарха обављен је 6. априла 1971. Тројица кандидата били су: абунa Теофил архиепископ харарски, абунa Јаков архиепископ Волге и абунa Тимотеј архиепископ Сидама. Сутрадан на свечаности у двору цар је потврдио избор архиепископа Теофила, који је од 144 гласа добио 123.

Патријарх Теофило рођен је 1907. у селу Дебра Елијас у југозападном делу покрајине Гоџам. Верско образовање добио је у Адис Абеби и у манастиру Дебра Либанос где је 1927. био рукоположен за свештеника. Био је затим професор у манастиру Свете Тројице, чија црква сада служи као катедрала Адис Абебе. Године 1944. био је постављен за старешину ове цркве са рангом „лике султанат”. За епископа је изабран 1946. и добио име Теофил. Две године касније био је постављен на Харарску епархију, а 1951. постаје архиепископ остајући и даље на овој епархији. Учествовао је у етиопској делегацији која је 1959. ишла у Каиро ради преговора о самосталности Етиопске цркве. Ускоро после тога он је одређен да води патријарашке функције за време дуге болести патријарха Василија. У том својству он је представљао Етиопску цркву на многим међуцрквеним конференцијама.

Устоличење патријарха Теофила обављено је 9. маја 1971. у цркви Свете Тројице у Адис Абеби. На челу делегације Коптске цркве од пет архијереја налазио се архиепископ Антоније, мјестобљуститељ (*locum tenens*) упражњеног коптског патријаршијског престола. У духу споразума од 1959, иако то етиопским програмом није било предвиђено, он је новоизабраном и од цара потврђеном патријарашу ставио на главу патријаршку митру и увео га у патријаршки трон, а затим је началствовао на литургији. Речи интронизације изговорио је на арапском. Иако ово његово учешће није било предвиђено припремљеним и већ штампаним програмом од стране Етиопљана, ипак су га они усвојили и уклонили у програм. Међутим, изгледа да су се ове несугласице изгладиле приликом посете патријараша Теофила о сахрани коптског патријарха Кирила VI у марту 1972.

За време обреда интронизације све делегације прехалкидонских цркава читале су молитве интронизације, свако према свом обреду, док су православни делегати певали на грчком духовски тропар³⁵.

³⁵ Election et intronisation du nouveau patriarche éthiopien, Proche Orient Chretien (Jerusalem) XXI, 1971, 168—170.

Аутокефална етиопска патријаршија имала је за време патријарха Василија 14 епархија, од којих су 12 у отаџбини, а две ван ње. У отаџбини су биле епархије:

- 1) Централна епархија *Гоа* са седиштем у Адис Абеби. Њом управља патријарх.
- 2) Епархија *Тигре*.
- 3) Епархија *Харар*, чији је архиепископ стални заменик патријархов и стога махом и борави у престоници.
- 4) Епархија *Гоџам*.
- 5) Епархија *Волега*.
- 6) Епархија *Гондар*.
- 7) Епархија *Сидамо*.
- 8) Епархија *Џимма*.
- 9) Епархија *Волла*.
- 10) Епархија *Гомонготха*.
- 11) Епархија *Магу-Горе*.
- 12) Епархија *Асмара*.
- 13) Епархија *Аруси*.

Ван отаџбине су:

- 14) Епархија у *Јерусалиму* и
- 15) Епархија у *Америци* чији епископ има титулу епископа „Западне Индије”.

Четворица архиепископа (епархијских архијереја) имају „помоћне епископе” (викаре)⁵⁶. Њима су махом поверане оне области где није компактно хришћанско становништво⁵⁷.

Организација Етиопске цркве је врло слична организацији православних цркава. Она је сачувала традиционалне канонске установе, често чак у њиховој најстаријој форми. Као што су у прошлости на Истоку владари били покровитељи националних помесних цркава, тако је било, па и данас је, у Етиопији. Цареви су имали не само право већ и задатак да се брину за цркву. То се укључивало у царски позив. Међутим, ни у Етиопији није овакав систем уништио јерархијско канонско уређење цркве. На њеном челу стоји патријарх и епископи са апостолским прејемством, те представљају на апостолском основу саграђену цркву. Цар је остао до данас само највиших заштитник и „надзорник” цркве, али одговорност за управљање црквом потпуно је пренесена на епископат. Ово важи нарочито за владу цара Хаила Селасија. Пошто је Етиопска црква државна црква, цар води над црквом врховни надзор, али само као њен највиши бранилац и заштитник. Насупрот томе, он зајамчује и свима осталим грађанима слободу вере, па и њима свима без разлике указује своју пажњу и очинску бригу⁵⁸.

О побожности цара и о поимању порекла његове власти говори етиопски устав. У његовом уводу се каже: „Ми, Хаиле Селасије Први, цар Етиопије, позван на власт милостију Божјом и једнодушном жељом народа, примивши законитим путем, преко овлашћених,

⁵⁶ Habte-Marjam Workneh, Kirche: Quell der Weissheit, Hort der Armen, Merian 1966, 10, 24.

⁵⁷ Proche Orient Chretien, 1972, 74.

⁵⁸ Merian 1966, 10, 24.

куну и престо, уверени смо да нема бољег начина да изразимо своју захвалност нашем Творцу, који нас је створио и дао нам бољег начина да изразимо своју захвалност нашем Творцу, Који нас је створио и дао нам поуздање, него да се покажемо достојнима, улажући све своје снаге, да би онај који дође после нас имао исто поуздање и понашање према законима и према свештеним принципима". У члану трећем тог Устава утврђује се царево порекло: „Закони доказују да је достојанство цара без промене, од почетка до Његовог Величанства Хаила Селасија I, потомка цара Сахле Селасија, везано потомство које потиче од династије Менелика I, сина цара Соломона и царице Етиопије, Сабе”.⁵⁹

На челу црквеног руководства налази се мешовити Сабор под председништвом цара или, у његовом одсуству, под председништвом патријарха. У Сабор улазе сви епископи, затим виши представници свештенства и монаштва и одговарајући број световних лица.

За вођење чисто верских послова постоји Свети синод у који улазе само епископи под председништвом патријарха. Тако исто и при епархијама постоји уз епархијског архијереја (архиепископа) мешовити савет чији представници кад се упразни епархија учествују у избору новог епископа. Патријарха, као што је већ речено, бира посебан изборни сабор. Нови епископ наслеђује имовину свога претходника.

Поред Сабора постоји још једно централно тело од дванаест лајика, које бира цар. Ово тело под председништвом патријарха води бригу о материјалним пословима и световним односима Етиопске цркве. На тај начин су етиопски епископи лишени бриге о материјалном пословању цркве.

Свештенике бирају парохије. Свештеници се могу женити до хиротоније, а ђакони и после хиротоније.

Етиопска црква има бројно монаштво, нарочито мушко. Док мушко монаштво достиже број од 17.000 монаха у манастирима, женско монаштво је готово реткост, јер жене могу ступити у манастир тек после 45 година. То су махом удовице. Али, има и монахиње које живе ван манастира, у пустињаштву.⁶⁰ Мушко киновијско монаштво подељено је углавном у две групе. Једна група је везана за Дабра Либанос (Гора Ливан). Њен оснивач је етиопски светитељ Такла Хајманот из VII века. Друга група живи на Дабра Бизан и води своје порекло од Евстатија, ученика Такла Хајмонота. Монаси ове групе прослављају суботу исто тако свечано као и недељу и поред забране цара Зара Јакова (Константина I 1434—1468).

Манастири су и данас главни центри религиозног живота у Етиопији. Манастир је место где се врше сва богослужења, место где народ долази на благослов, место где се брине и моли за отаџбину. Ако се нека црква прогласи за манастир (гедем), то значи да је стекла већи углед и значај и да је унапређена у своме рангу. Највећи и историјски значај имају:

⁵⁹ Abba Salama II, 144—145.

⁶⁰ Spuler, Die morgenländischen Kirchen, 198.

- 1) Седам манастира и црква на острвима језера Тана;
- 2) Манастир и 11 црква исечених у стенама у Адафу, који је у XII и XIII веку био престоница Етиопије;
- 3) Манастири Дабра Либанос као центар монаштва основаног од св. Такла Хајманота;
- 4) Манастир Дабра Бизан и
- 5) Манастир Дар ел Селтан у Јерусалиму.

У новије време владари оснивају манастире не више тако далеко у пустињама, већ на местима која изобилију водом ради лакшег бављења пољопривредом. Па ипак људи одлазе у монаштво и манастир са осећањем да одлазе на место које припада другом свету. Тако сматра и етиопски закон. Зато се догађа да појединци који су почели да греше одлазе у манастир са надом да ће постићи опроштај како у овом тако и у загробном животу. Монах је мртав за овај свет, па ако је неко ко је отишао у манастир и замонашио се био пре монаштва пред законом крив, а није кажњен, закон га више не гони. Али, ако напусти манастир и врати се у свет, стићи ће га заслужена казна. Манастир дакле има неповредиви и прави карактер азила. Зато не само честити грађани већ и разбојници и бандити неће се никад усудити да дирну манастир. И они поштују ова света места и чувају их.

Према начину живота и у Етиопији се монаштво дели на пустињачко, отшелничко (еремите, анахорите) и на киновијско, општежително. Пустињаци живе удаљени од света и избегавају контакт са светом. Циљ њиховог живота је мистично сједињење с Богом у молитви и подвизима. Носе дугу и ненеговану косу и браду, гвоздени штап који уместо дршке има крст, а облаче се у кожни огртач. Хране се земаљским плодовима. Кад устреба, они попут св. Антонија, долазе у села и градове да би народ подржали у вери и побожности.^{60a}

Киновијско монаштво живи у манастирском општежитићу, у њему ради и врши монашко молитвено правило. Свако добива посао према својим способностима. Нико нема приватне имовине. Сва имовина је заједничка. Такви монаси или монахиње живе под управом настојатеља (*māṁcher*) и намесника-економа (*māgabbi*) или настојатељице (*emṁā menetit*). Монаси проводе живот у заједничком раду, цјеломудрију, молчанију и духовном миру. Народ их и данас као и раније много поштује.

Посебна врста монаштва оу тзв. „Qurit” или „Equit”. То су монаси или монахиње који се само понекад окупљају, а затим се опет разилазе сваки на своју страну. Они раде сваки за се и стварају личну имовину од које подмирују своје животне потребе, али ако им неко трећи нешта поклони, они то деле на следећем састанку и још истог дана се разилазе.

Сваки манастир се сам издржава. Сваки има своју управу, али је основни типик и поредак код свих исти. Има мушких манастира у којима се жена не сме појавити, чак ни женски глас чути. То важи и за животиње. У женским манастирима, опет, не сме да се

^{60a} Abba Salama II, 70—71.

налази никакав мушкарац сем свештеника-духовника који врши богослужење.

Манастири су некад били врло богати, јер су од ктитора добивали најплоднију земљу. Понеки од њих би и данас могли бити богати да своју имовину правилно користе. Цареви и племићи често чине манастирима велике поклоне да би се монаси за њих молили. Сем тога поједини манастири добивају од извесних царева специјалне привилегије и изразе посебне наклоности, ослобођење од пореза или друге привидне олакшице, право азила за убице који се кају и слично. Тако стечене привилегије појединих манастира још нико није покушао да дира. Манастири су, пише један етиопски монах, седишта знања, извори мудрости, места добротинстава и љубави према ближњима. Све што се истиче лепотом и на што је црква етиопска поносна створено је и сачувано у манастирима. Најзнаменитији научници потекли су из манастирских школа; ту су учили царски синови; ту су мудраци васпитавани; ту су старци налазили мирно предвечерје живота.⁶¹

Етиопска црква је одвајкада вршила просветну улогу у народу. То је у многоне везало народ за цркву. И до данас већина оних који заузимају високе положаје у држави добили су своје основно образовање у црквеним школама и зато су цркви захвални. Само имућни племићи имали су могућности да за своју децу плаћају посебне учитеље. Данас се у том погледу много изменило. Држава је преузела школство, али црква и даље води своје тзв. традиционалне школе. За образовање свештеничког подмлатка постоје две богословије и један богословски факултет на универзитету у Адис Абеби. До цара Хаила Селасија постојала је у Етиопији само једна богословија. Он је основао другу, а 1950. и богословски факултет, који ће касније ући у састав универзитета. Полажући камен темељац новог универзитета у Адис Абеби, рекао је цар Хаиле Селасије 9. маја 1956: „Ја сам необично срећан постављајући камен темељац ове институције високе теологије покрај маузолеја наше породице који се налази у катедрали Свете Тројице. Молим се Богу да из ове институције излазе истински народни пастири, верни јеванђељу Христову, проповедници спасења, слободе и истине, служитељи Свемогућег, цркве и народа у Духу и Истини“.⁶² Цар је дао да се Свето писмо преведе на амхарски језик, којим говори водеће етиопско племе. То је званични језик и цар жели да он као говорни језик уђе и у богослужбену употребу.⁶³ Сада је декан Богословског факултета и старешина цркве Свете Тројице (Like Sultanat) Hable Mariam Workineh. Када се у фебруару 1972. пронео глас да ће и он бити изабран за епископа, он је то одбио, јер сматра да је потребнији на месту где се сада налази, него да оде у удаљену епархију, што би га одвојило од студентске омладине и центара црквене обнове.⁶⁴

⁶¹ Merian 1966, 10, 21—23.

⁶² Abba Salama II, 145.

⁶³ Spuler, Die morgenländischen Kirchen, 315.

⁶⁴ Proche Orient Chretien 1972, 75.

Према најновијем попису има у Етиопији 13.154 цркве. Од тога су 835 манастирске цркве, 1076 „саборне” и 11.243 парохијске цркве.⁶⁵

Сем припадника Етиопске цркве има овде око 80—100.000 римокатолика и унијата, латинског и етиопског обреда; неколико хиљада протестаната и припадника протестантских соката и 3—4 милиона муслимана. Доста су бројни православни хришћани. То је углавном грчко становништво, које је раније имигрирало у Етиопију. На челу ове групе налази се аксумски митрополит, који је под јурисдикцијом александријског православног патријарха.

Етиопски Јевреји („фалаша”) живели су потпуно изоловано од осталих Јевреја све до XVIII века. Они говоре хамитским језиком „*quara*”, а Библију користе у преводу на етиопски богослужбени језик ге’ез. Талмуда немају. Један део прешао је у хришћанство, али је задржао многе старе јеврејске обичаје. Они се зову *гаманти* или *каманти*.⁶⁶

IV

У богословљу Етиопске цркве влада велика неодређеност. То је последица њене тешке историје. Вековна усамљеност ове цркве и територијална и судбинска одвојеност њена од грчко-источне цркве, која је у Византији створила високу верску и црквену културу, и напослетку потпадање под јурисдикцију монофизитске коптске цркве, учинили су да је у богословском погледу у Етиопској цркви завладала толика неодређеност и недоследност.

У богословљу и црквеном поретку Етиопска црква се у свему угледа на Коптску цркву, под чијим се руководством до недавна налазила. Обе цркве имају заједничке литургије, одежде, канонске зборнике, календар (са нарочитим свецима и празницима), прописе о храни, обрезану итд. У канону Светог писма налазе се и књиге као што је Пастир Јермин и канонска збирка позната тек од 1360. под именом „Синодес”. Поред тога код Етиопљана су у великом поштовању на језик ге’ез преведени списи св. Атанасија и св. Кирила Александријског.⁶⁷

Неодређеност етиопског богословља нарочито се изражава у односу на IV васељенски сабор. Етиопска црква не признаје овај сабор ни каснија три васељенска сабора, али у свом богословљу усваја готово све њихове одлуке. Тако, она оштро осуђује Евтихија, зачетника монофизитства,⁶⁸ нема никакве везе с монотелитством, као консеквенцом монофизитства, које је осуђено на VI васељенском сабору и поштује св. иконе у духу одлука VII васељенског сабора. С друге стране, у њиховом богословљу је примљена и радо употребљавана монофизитска формула $\mu\acute{\iota}\alpha\ \phi\upsilon\sigma\iota\varsigma\ \tau\omicron\upsilon\ \theta\epsilon\omicron\upsilon\ \lambda\omicron\gamma\omicron\upsilon\varsigma\ \sigma\epsilon\beta\alpha\kappa\omicron\tau\omicron\upsilon\ \mu\acute{\epsilon}\nu\eta\iota$,

⁶⁵ Mertian 1966, 10, 21—23.

⁶⁶ Abba Salama II, 121.

⁶⁷ Spuler, Die morgenländischen Kirchen, 317.

⁶⁸ Етиопљани и остали „монофизити” усвајају одлуке халкидонског (IV васељенског) сабора који осуђује њихове заблуде, али те одлуке приписује првом васељенском сабору (Abba Salama, II, 131).

додуше под именом св. Кирила Александријског, од кога су је узели и монофизити, а у символничким и богослужбеним књигама њиховим, као и у богословској литератури, осећају се јасне монофизитске тенденције.

Ниска богословска култура и одвојеност од православне цркве добили су одраза и у богословским споровима који латентно живе у Етиопској цркви. Од тих спорова су најважнији:

- 1) Спор о слици Божјој са изразитом антропоморфистичком нотом;
- 2) Спор о сједињењу и помазању Христа;
- 3) Спор о Мајци Божјој, односно о њеном поштовању, које су неки уздизали до обожавања;
- 4) Спор о природи необновљеног човека (двокрштења);
- 5) Спор о загробном животу, односно о судбини човековој после смрти.⁶⁹

Ови спорови поделили су не само монаштво, нарочито монахе Дабра Либана и Дабра Бизана, него и покрајинске управљаче, што је уносило немире и ремети унутрашње духовно јединство до данас.

Етиопљани признају свих седам светих тајана, у чијем вршењу има много њихових специјалних особина. Обрезају се, али обрезанье нема сакрални карактер. Зато га не врши свештеник. Чин литургије је сличан коптским литургијама св. Василија Великог и св. Кирила Александријског. Данас Етиопљани имају 16 разних литургија. У богослужење су уведене многе њихове народне побожне песме, нарочито у част Богородице, којој су посвећена 33 празника у години, као и многи фолклорни елементи (национална музика и богослужбено играње). Поред тога, у обредима и обичајима етиопских хришћана има доста трагова паганског сујевеља и остатака јеврејско-паганског ритуала. Поред недеље поштују и суботу,⁷⁰ одржавају јудејске прописе о храни, држе врло строго постове, али толеришу лабаву брачну дисциплину и полигамију. Само су цар и свештеници обавезно у црквеном браку, док су остали Етиопљани углавном само у грађанском браку, па и у полигамији.

Канонски зборници Етиопске цркве, међу којима су два већа: „Синодос“ и „Fetho Neghest“ (Закони царева) и три мања: „Дидакалија“, „Калементос“ и „Хави“ (аскеза), садрже не само канонска дела апостолског и ранохришћанског времена, него и одредбе помесних и првог васељенског сабора, коме су многа штошта додали, као и законске одредбе каснијих византијских царева и византијске канонско-правне зборнике (Прохирон и др.).⁷¹

Богословска мисао и верски живот Етиопске цркве добили су свој најлепши израз кроз њихово богослужење, црквену књижевност и уметност.

Почетке хришћанског богослужења примили су Етиопљани из Александријске патријаршије, али су се ти богослужбени облици ме-

⁶⁹ О свим овим споровима види студију В. Фрадинског, Абисинска црква, Зборник Богословског факултета II (1951).

⁷⁰ Спор о празновању суботе решио је 1430. цар Зара Јакоб кад је својом наредбом увео обавезно празновање суботе (Abba Salama II, 127).

⁷¹ Abba Salama II, 132—315.

шали са домородачким богослужбеним навикама (ударање у добош, игра и др.), што је стварало посебан етиопски богослужбени идиом. Проналазак музичких форми тог богослужења и њихових нотних знакова приписан је Ђакону св. Јареду, за кога се каже да је живео у време Габра Маскала око 600. године. Постоји предање да се он узнео на небо, где је добио откривење о три гласа (мелодије) које је унео у етиопски химнологион и дегву (Deggwa). Најстарији препис ове песмарице потиче из XV века.

Прва етиопска богословска литература настала је на језику ге'ез, који је настао од старог сабејског језика, обогашеног грчким, па и сиријским и јеврејским речима. Између V и VII века били су постепено преведени Стари и Нови завет, али не са александријских грчких текстова него са оних из Антиохије. Преведена су била и дела из области црквеног права, бројни апокрифи, као што је на пример Вазнесење Исаијино, и збирка богословских списа под именом св. Кирила Александријског (Qerillos). Преведени су и монашки текстови св. Пахомија под насловом „Стагути“, као и поучни трактат „Физиолог“, који садржи описе животиња, биљака и разноврсних минерала.⁷²

Етиопска уметност била је у старини готово искључиво црквеног карактера. Мора се претпоставити да су етиопски стари богослужбени објекти и ствари у њима, без обзира да ли су биле увезене или ту настале, били богато украшени, јер је то омогућавало богатство Аксумске царевине. Сви трагови овога сјајног времена пропали су, нажалост, у току девастације које су долазиле једна за другом. Најраније остатке налазимо у Јеха, где је нађена црква саграђена у зидовима разваљеног паганског храма. Баптистеријум, који је био необично сличан онима у старим египатским црквама, откопан је на најудаљенијем крају светилишта. Из крипти које се налазе под патосом хришћанских храмова извађени су разни литургијски предмети као што су бронзани крстови, мала звонца са кадионица, фрагменти свећњака. Под утицајем хришћанске архитектуре која се развила у долини Нила и у Сирији развија се и овде стил базилике, која у исти мах задржава извесне карактеристике аксумитских грађевина сличног типа. Остаци таквих грађевина виде се у Адулису на Кохано висоравни и у Токоди. Та базилика је подељена у три лађе помоћу два низа округлих стубова. У катедрали у Аксуму и у каснијој цркви у Лалибели постојало је пет лађа. Од архитектуре тога најстаријег времена мало се сачувало. Њени репрезентанти су данас капела Аба Ликанос близу Аксума или она у Дабра Либанос у Хаму. Али, најлепши пример је црква Дабра Дамо, која је задржала карактеристике архитектуре старог Аксума у структури својих зидова с карактеристичним низовима греда и тимберима, својим вратима и прозорима, са исто тако тимберованим оквирима, који су стилизовани у каменим радовима циновских стела. На понеким декоративним мотивима се очигледно осећа коптски и сиријски утицај.⁷³

⁷² J. Dorese, Ethiopia and Byzantium, Abba Salama II, passim.

⁷³ Исто.

Најстарија етиопска ликовна црквена уметност⁷⁴ била је под византиским утицајем, али су се већ од почетка у њој осећале специфичне етиопске особине, како у зидном сликарству и иконографији, тако нарочито и у минијатурама многобројних рукописних књига. У европским библиотекама и музејима налази се око двеста етиопских рукописа украшених минијатурама. Свакако да их се у Етиопији сачувало знатно више. Најстарији познати споменици етиопске уметности датирају из XIII века, а целокупна историја њихове уметности може се поделити на три периода.

Први период траје од XIII до XVI века. Слике тог периода имају махом симболички карактер, далеко од сваког реализма који се тада среће у Европи. Биле су приказиване појединачне фигуре или групе светаца, анђели и Богородица. Перспективе нема. Главе имају широко чело, велике очи су тамно осенчене, имају доминантан положај и изгледају као да су уперене у бесконачност.

У другом периоду етиопског сликарства, који је достигао своју кулминацију за време цара Фасила (1632—1667), долази до промене. Слике постају реалистичке, ликови се узимају из свакидашњице као и предмети из свакидашње употребе, крчази, столови, столице и др. Покрети и гестови су постали људски, динамични и драматични.

У трећем периоду од краја XVII века сликарство постаје декоративно и наративно, иако помало рустично. Зато је овај период и означен као наративни.

За нас је врло интересантан круг тема етиопског црквеног сликарства. Тај круг се ограничава на библијске теме, на житија светих, на анђеле и на легенде. Неке од тих тема су нарочито карактеристичне. Пре свега, Света Тројица се слика у виду тројице сличних стараца, који су често уоквирени симболима јеванђелиста и херувима. Пред изображењем Свете Тројице стоје насликани 24 старешине са крунама и кадионицама.

Легендарни „Живот Богородичин” и „Бегство у Египат” касније су приказивани искључиво као живот Христов. Мало има цркава у којима нису приказана „Чуда Богородичина”. Елементи Богородичиних чуда потичу са Запада, али су овде добили локалне етиопске преиначе. У XVII веку добиле су 33 од ових легенди канонски карактер и илустроване су у многим рукописима.

Поред чуда Богородичних приказивана су и чуда Христова, која немају везе ни са јеванђељем ни са апокрифима, већ са легендама које носе локални колорит. Бегство Богородице са младенцем Христом у Египат водило је према етиопској легенди мимо језера Тана, где је Богородица са својом породицом посетила нека острва.

Код Етиопљана је у великом поштовању св. арханђео Михаило коме је посвећен по један дан у сваком месецу.⁷⁵ Међутим, у етиопском сликарству је најомиљенији светац св. Георгије. Лик овог свеца који јашући на коњу убија аждају право у чељусти, приказан је готово у свакој цркви лево поред царских двери, насупрот лику Богородице која се налази с десне стране двери. Поред св. Георгија

⁷⁴ Обрађено углавном по: Otto A. Jäger, Kunst von hierarchischen Strenge, Merian 1966, 10, 28, 94.

⁷⁵ Spuler, Die mongenländischen Kirchen, 317.

слика се на коњу и св. Фасил, те је често на први поглед тешко разликовати иконе ових двају светаца. Уопште, свеци на коњу су врло омиљени у етиопском сликарству и верском животу.

Интересантно је да је у Етиопији позната само једна свети-тељка. То је Волата Петрос. Она је била жена дворјанина, који је крајем XVI века под утицајем цара Суснејоса постао римокатолик, док је она остала верна етиопској цркви и повукла се у један манастир на језеру Тана. Њој се приписују многа чуда.

Два етиопска светитеља налазе се приказана готово у свим црквама. То су Такла Хајманот и Габра Манфас Кедус. Да би могао одржати свој завет непрестане молитве, Такла Хајманот се наместио на једној ноzi између врхова двају копаља. Подигнута нога је после седам година одумрла и анђели су је однели пред престо Божји, али је Бог зато свецу дао крила. Габра Манфас Керус проповедао је дивљим животињама мирољубивост и кротост. Ишао је са лавовима и леопардима и заповедао им да се хране травом. Једној жедној птици дао је да пије воду из његових очију.

У етиопској иконографији је карактеристичан говор руку. Док се до данас у Етиопији задржало чување достојанственог, озбиљног лица, јер је човеков лик огледало душе и слике Божје, која ничим не сме бити нагрђена, покрет руку треба да говори колико и говор речима. Зато је то добило значајну улогу и у сликарству.

Етиопска слика увек тражи везу са гледаоцем, махом кроз сугестивну укоченост очију, јер се ликови сликају en face. Само зли немају везу са гледаоцем. Они су приказани у профилу да се њихове очи не споје са очима гледалаца. Њихову пицообу гледалац може посматрати, али не саосећати.

Етиопска црква нам је, неоспорно, симпатична. Она сматра да спада у велику породицу источних цркава и тежи том осећању јединства. Зато она у новије време успоставља све боље односе не само са осталим источним монофизитским црквама већ и са православним црквама. Руска црква у том предњачи још до краја XIX века, кад су њене везе са Етиопском црквом успостављене заслугом чувеног научника архимандрита (касније епископа) Порфирија Успенског, писца познатог дела „Востокъ христіанскій”. Ови су односи обновљени у наше дане. Представници Руске цркве посетили су 1959. Етиопску цркву, а те исте године вратила је посету Русима делегација Етиопске цркве у којој су поред тадашњег митрополита харарског, данашњег патријарха, Теофила били један архимандрит, ректор богословије и један ђакон. У једној беседи после св. литургије после литургије на Велику Госпојину митрополит Теофило је рекао између осталог: „Нас од вас дели само једно — велика удаљеност међу нашим земљама. Једнако смо верни светим догматима, једнако мислимо о цркви Христовој. Кад смо данас присуствовали и молили се у олтару за време богослужења које је вршио митрополит Николај на дан Успенија Пресвете Богородице, нисмо нашли никакве разлике у нашим службама тога дана. Као и ви православни руски људи и ми верујемо да је Пресвета Богородица отишла Господу ради вечног живота. Као и ви у овом светом храму, молимо се и ми пред свештеним гробом Пресвете Дјеве Марије. И код нас се као и код вас

у дане Страсне седмице црквена служба сећа страдања, смрти и погребља Исуса Христа, и код нас се као и код вас свршавају богослужења страсне седмице. Напошетку, ми такође са свима вама верујемо у бесмртност душе и у опште васкрсење у дан страшнот суда Христова”.

Овакве посете ће свакако више доприносити бољем узајамном упознавању, подизању етиопске црквене културе и поновном продирању православних схватања у њиховој богословској литератури. Уз добру вољу с обе стране то ће с Божјом помоћи омогућити да Етиопска црква буде не само за себе већ и за све нас права Етиопска православна црква.

На дан св. Фрументија 1973.

Zusammenfassung

Dr Dušan Kašić

DIE KIRCHE ÄTHIOPIENS IN VERGANGENHEIT UND GEGENWART

Diese Arbeit wurde auf der Basis von Quellen und Literatur geschrieben. Der neueren Literatur ist Vorzug gegeben, besonders derjenigen, deren Verfasser selbst Äthiopier sind.

Zuverlässige Quellen führen uns in die Geschichte der Kirche Äthiopiens ein, und zwar erst vom 4. Jahrhundert an, als der heilige Frumentius die Fundamente des Christentums in diesem Lande legte. Die Äthiopier haben auch nach dem IV ökumenischen Konzil an der Orthodoxie und dem Patriarchat von Alexandrien festgehalten, welches von Anfang an ihr Oberhaupt (Abuna) konsekrierte. Seit dem Ansturm der Araber im VII Jahrhundert hat sich die Situation verändert. Das orthodoxe Patriarchat von Alexandrien ist in einen jämmerlichen Zustand geraten, und der Thron des Patriarchen wurde durch das ganze VIII Jahrhundert hindurch nicht besetzt. Zu dieser Zeit wurde auch seine Verbindung mit der Kirche Äthiopiens unterbrochen. Das monophysitische (koptische) Patriarchat, dessen Sitz unter den Arabern nach Kairo verlegt wurde, hat den Arabern um vieles besser gefallen. Indem sie diesen Zustand gut ausnützten, gelang es den koptischen Patriarchen, besonders vom Anfang des XI Jahrhundert an, die äthiopische Kirche zu unterdrücken. Damals haben auch allmählich die Ideen der monophysitischen Lehre in die äthiopische Theologie einzudringen begonnen.

Die weitere Geschichte der Kirche Äthiopiens ist erfüllt von Leiden. Ihre Hauptkraft lag in ihrem zahlreichen Mönchtum. Es hat sowohl dem aggressiven Islam wie auch dem römisch-katholischen Proselytismus Widerstand geleistet.

Im Jahre 1959 hat die koptische Kirche von Ägypten die Autokephalie der Kirche von Äthiopien anerkannt, die damals auch zum Patriarchat erhoben wurde. Ihr erster Patriarch war Basilius (+ 1970). Sein Nachfolger ist der heutige Patriarch Theophilos. Die äthiopische Kirche hat heute 13 Diözesen im Lande und zwei im Ausland (Jerusalem und Amerika).

In diesem Artikel ist der derzeitige Aufbau der Kirche Äthiopiens beschrieben. Besondere Aufmerksamkeit wurde dem Mönchtum und der Bedeutung seines Einflusses auf die volkskirchliche Frömmigkeit gewidmet. Zum Schluss wird eine Übersicht des heutigen Zustandes der theologischen Wissenschaft und der Hauptcharakteristiken der äthiopischen Christenheit gegeben.

Die Zusammenarbeit der äthiopischen und orthodoxen Theologen und die Kontakte der Stellvertreter der äthiopischen Kirche mit den orthodoxen Kirchen nähern sie einander mehr und mehr und beweisen, dass zwischen unseren Kirchen mehr Missverständnisse als Unterschiede bestehen, so dass sich für ihre Beziehungen erfreuliche Perspektiven der Einheit eröffnen.

Д-р Душан Кашич

ЭФИОПСКАЯ ЦЕРКОВЬ В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ

При писании работы использованы источники и литература. Преимущество дано новой литературе, особенно той, которую написали эфиопяне.

Достоверные источники вводят нас в историю Эфиопской Церкви только от начала IV века, когда св. Фрументий заложил основы христианству в этой стране. Эфиопяне также и по Халкидонском соборе (451 г.) крепко держались православия и Александрийской патриархии, которая с самого начала посвящала им церковную главу (абуну). Лишь по нашествию арабов в VII веке положение изменилось. Александрийская православная (греческая) патриархия была в тяжёлом положении, причём патриаршая кафедра не пополнялась в течении всего VIII столетия. Тогда и прервались её связи с церковью в Эфиопии. Монофизитская (коптская) патриархия, кафедра которой во время нашествия арабов была перенесена в Каир, была арабом гораздо удобнее. Пользуясь своим лучшим положением, коптские патриархи домогались подчинить и Эфиопскую церковь под свою юрисдикцию, особенно с начала XI в. Именно тогда и идеи монофизитского учения постепенно начали проникать в эфиопское богословие.

Дальнейшая история Эфиопской Церкви изобилует страданиями. Монашество, которое было многочисленным, было её главной опорой. Оно также оказало сопротивление и агрессивному мусульманству, а также и римокафолическому прозелитизму.

В 1959 году Коптская церковь дала автокефалию Эфиопской церкви, которая тогда была возведена на степень патриархии. Первым патриархом был Василий (скончался в 1970 г.). Его преемником является ныне здравствующий патриарх Феофил. Ныне Эфиопская церковь состоит из 13-ти епархий в самой стране и двух епархий за границей (в Иерусалиме и Америке).

В статье большое внимание уделяется современному устройству Эфиопской церкви, а также и монашеству и значению его влияния на народное благочестие. И в конце сделан обзор современного положения богословской науки и приведены основные характеристики эфиопского церковного искусства.

Сотрудничество эфиопских и православных богословов и взаимоотношения представителей Эфиопской и Православных церквей сближает их и показывает, что между нашими церквями существует больше взаимных непониманий чем различий, что и создаёт радостные перспективы единства.